

वास्तु

—बुद्धिसागर पराजुली

मानव समाजको विकासमा अनुसन्धान गर्दा सर्वप्रथम मानवले वास्तुविद्याको विकास गरेको हुनुपर्छ भन्ने कुरा सिद्ध हुन आउँछ। किनभने जुन समाजमा वास्तुको उन्नति देखिन्छ त्यो समाज उन्नत समाज हो भन्न कुनै संदेह छैन। जति जति मानव उन्नत अवस्थामा पुग्छ उति उति उसको वास्तुविद्या पनि उन्नत हुँदै जान्छ। जङ्गली अनुन्नत पिछडिएका जातिको वास्तु विद्या केही हुँदैन। किनभने यस्तो जातिको कुनै स्थायी वसोवास हुँदैन, जसको स्थायी वसोवास छैन उसले स्थायी वास्तु बनाउँदैन बनाउँदैन। जसको अहाँ स्थायी वसोवास छैन, उसको उहाँ कुनै ममता रहँदैन, तसर्थ स्थायी वसोवास नभएका नागरिकहरू वास्तवता कुनै देशको पनि सच्चा नागरिक हुन सक्दैनन्। वास्तु वसोवास घरवास भन्नु उपलक्षण हो जसको जुन देशमा कुल कुटुम्ब नातागोता भाषा संस्कृति सभ्यता रीति-रिवाज चालचलन धर्मकर्म घरवार चलअचल श्रीसंपति केही छैन भने त्यसको त्यस देश प्रति केको ममता रहन्छ ? तसर्थ त्यस्तो व्यक्ति यथार्थमा राष्ट्रवादी, स्वदेशवादी वफादार नागरिक हुनामा संदेहै हुन्छ। तसर्थ मानवको उत्तम नागरिकता उत्तम वास्तुका आधारमा मानिएको हुन्छ र समाजको उन्नति पहिचान गर्ने साधनहरू मध्ये वास्तुको उन्नति पनि एक प्रमुख साधन हो। अब यस संदर्भमा हाम्रो नेपालमा वास्तुविद्या कुन अवस्थामा थियो भन्ने कुराको दिग्दर्शन गरिन्छ।

हाम्रा प्राचीन विद्वान्हरूले वास्तुविद्यामा वास्तुको गणना गर्दा ६४००० चौंसठौं हजार वास्तुका भेद बताएका छन्। हाम्रो वैधानिक परम्परामा व्यवहारमा परिआउने प्रत्येक कामलाई धर्मका साथ मिलाई अन्तः सारपूर्ण गराइएको छ, तसर्थ वास्तुकर्म पनि धार्मिक विधान अनुसार गरिन्छ। यसै कारण वास्तुमा पनि निजी ममता हुनै पर्छ भनी नेपाली शास्त्रीय विधान वेत्ताहरूले लेखेका छन्—

“परगेहे कृताः सर्वाः श्रौतस्मार्तक्रियाः शुभाः ।
निष्फलाः स्युर्यतस्तासां भूमिशः फलमश्नुते ।”

अर्थात् अर्काका घरमा गरेका सबै शुभ धर्म-कर्महरू विफल हुन्छन्, किनभने ती सबै धर्मकर्महरूको फल जसको घर हो उसैले पाउँछ। निजी वास्तु (घर) पनि धर्मकर्मको एक प्रमुख अङ्ग हो र त्यो घर कहाँ कसरि कस्तो बनाउनु पर्छ त्यस कुरामा हामीलाई वैधानिक धार्मिक परम्परामा निर्माङ्कित सङ्केत दिइएको छः—

“समे लोमशे अविभ्रंशिनः प्राचीनप्रवणे उदक् प्रवणे वा अक्षीर(कण्टकाटुकौषधिवितते विप्रस्य गौपांसौ क्षत्रियस्य लोहितपांसौ वैश्यस्य कृष्णपांसौ, वास्तुशास्त्रमते वैश्यस्य पीतपांसौ शूद्रस्य कृष्णपांसौ, स्थिराघाते एकवर्णे अशुष्के अनूषरे अमरौ अकिलिने ब्रह्मवर्चसकामस्य दर्भयुक्ते वलकामस्य बृहतृणयुते पशुकामस्य मृदुतृणयुते शादासमिते मण्डलद्वीपसमिते वा”

१. द्वीपमुन्नतमारुयातं शादा चैवष्टकाः स्मृताः ।
किलिनं सजलंप्रोक्तं दूरस्वातोदको मरुः ॥

अर्थात् सम्म पहिरो नजाने नभासिने भुङ्गान नपर्ने पूर्व अथवा उत्तरतिर सलमा परेको दूध आउने कांडा भएको तीता लता औषधि वनस्पति नभएको ब्राह्मणलाई सेतो माटो भएको क्षत्रियलाई रातोमाटो भएको वैश्यलाई कालो माटो भएको अथवा वास्तुशास्त्र मतानुसार वैश्यलाई पहेंलो माटो भएको शूद्रलाई कालो माटो भएको सीम नभएको र कुनै क्रियाद्वारा किलन नगरेको बलियो एक वर्णको न सुखो न रूखो न निर्जल र ब्रह्मवर्चसको निमित्त कुश भएको बल वीर्यका लागि ठूला कडा घांसपात भएको पशुका लागि कोमल घांस भएको गड्डा हिलो ढाव नभएको मण्डल टापु परेको ठाउँमा वास्तु बनाउनु । इत्यादि कुरा कहाँ बनाउनु भन्ने प्रश्नको उत्तरमा लेखिएको छ ।

उपर्युक्त र अरू पुराण, गृह्यसूत्र, शुक्लसूत्र, श्रौतसूत्र, अर्थशास्त्र, कामशास्त्र, वास्तुशास्त्र इत्यादि समेतका आधारमा कहाँ बनाउने भन्ने प्रश्नको उत्तर पछि उक्त शास्त्रहरूकै आधारमा कसरि बनाउने ? यस कुराको पनि उत्तर पाउन सकिन्छ र कस्तो बनाउने यस कुरामा पनि विस्तारपूर्वक वर्णन गरिएको पाउँछौं । यस प्रस्तुत संदर्भमा हाम्रो परम्परामा घर मन्दिर मण्डप इत्यादि बनाउँदाखेरि आरम्भमा शुभ मुहूर्तमा गरिने शिलान्यास उपर केही विचार गरिन्छ ।

एक त हाम्रा आर्यहरूको जुनसुकै क्रियामा दिव्य भावना ओतप्रोत भएको हुन्छ । 'देवो भूत्वा देवान् अर्चयेत्' । 'नारदो रुद्रमर्चति' अर्थात् देवता भएर देवताको अर्चना गर्नु । रुद्रस्वरूप नभै रुद्रको अर्चना गर्दैन इत्यादि । तसर्थ नेगालीहरूले मन्दिर मण्डप घर जे बनाउँछन् त्यसमा पनि दिव्य भावना राखेर नै बनाउँछन् । सर्वप्रथम घर बनाउनलाई ठाउँ फाप अफाप इत्यादि के छ यस कुराको ज्योतिष र अरू लक्षण शास्त्रका वेत्ताहरूद्वारा निर्णय गरी कहाँ ? यस ठाउँमा भन्ने प्रश्न र उत्तर ठीक हुन्छ । कस्तो ? यस प्रश्नमा धर्मार्थ बन्ने मण्डप छ भने सोही अनुरूप शास्त्रीय नियमानुसार यस्तो भन्ने निर्णय गर्नु पर्दछ । र व्यवहारिक घर बनाउनु छ भने व्यवहार र तत्सम्बन्धी शास्त्रीय अनुशासन समेतको अनुसरण गरी निर्णय गर्ने परम्परा छ । यसरी निर्णय गरिसकेपछि वास्तुभूमिको समीकरण आदि कृत्य सम्पन्न भएपछि

शुभ मुहूर्तमा शिलान्यास गरिन्छ । नो गर्दा वास्तु-शान्तिका स्मार्त कर्म र आगमोक्त कर्महरू गरिन्छन् । स्मार्त कर्महरूका सम्बन्धमा आफ्नो शास्त्रीय सूत्रानुसारका कृत्यहरूको अनुष्ठान बताएको छ । जस्तै—प्रायः हामी सबै नेपालीहरू शुक्ल यजुर्वेद माध्यन्दिन शास्त्रीय हौं, तसर्थ हाम्रो स्वशास्त्रीय सूत्रमा "अथातः शालाकर्मः" अब घर नभई गृहस्थका धर्मकर्महरू सफल नहुने हुनाले घर बनाउने विधान वर्णन गरिन्छ भनी सूत्रकारले घरको शिलान्यास गर्ने विधान लेखेका छन् । घरको निर्माण दुई प्रकारबाट हुन्छ एक प्रकारमा साधारण घर बनाइन्छ जसमा चार सुरमा ४ खम्बा गाडी घर बनाउन थालिन्छ । आरम्भमा शुभ मुहूर्तमा पूर्वाङ्ग कर्महरू गरिन्छन् । अनि वास्तु पूजा हुन्छ, त्यसपछि ४ सुरमा ४ खम्बा गाड्न ४ खाडल खनिन्छन्, ती खाडललाई अवट भन्छन् । ती ४ अवटमा विधान बभोजिम आज्य (घ्यू) होम गरिन्छ ती खाडलमा बलिया ढुंगा राखी त्यस माथि खम्बा खडा गराइन्छन् । दोस्रो प्रकारमा धवल गृह जसलाई नेपालीमा धौलेघर भन्छन् बनाइन्छ धौलेघर बनाउनु छ भने खातारम्भको साइतमा जग खती जगको चार सुरमा पहिला प्रकारमा भै अवट खनी ती अवटहरूमा पूर्ववत् होम गरी अवटपिछे ठूला चेट्या बलिया शिला (ढुंगा) हरूको न्यास (राख्ने काम) गर्नुपर्छ । यसै कामलाई शिलान्यास जग हाल्ने इत्यादि भन्छन् । शिलान्यास गर्ने वैदिक मन्त्र यस प्रकारको छ—

इमामुच्छ्रयामि भुवनस्य नाभिं
वसोर्धारां प्रतरणीं वसूनाम् ।
इहैव ध्रुवां निमित्तोभि शालां
क्षेमे तिष्ठतु घृतमुक्षमाणा ।
अश्ववती गोमती सूतावती
उच्छ्रयस्व महते सौभगाय ।
आ त्वा शिशुराक्रन्दतु
आंगावो धेनवो वाश्यमानाः ॥ २ ॥
आत्वा कुमारस्तरुण
आवत्सो जगदैः सह ।
आत्वा परिस्रुतः कुम्भ
आदधनः कलशैरुप ॥ ३ ॥

क्षेमस्य पत्नी वृहती सुवासा
रयि नो वेहि सुभगे सुवीर्यम् ।
अश्ववद् गोमर्दूर्जस्वत् पर्णं वनस्पतेरिव
अभिनः पूर्यतां रयिरिदमनु श्रेयो वसानः ॥४॥

अर्थात्— यो घरको आधार खम्बा वा आधार शिलालाई उठाउँछु वा खडा गराउँछु, जुन आधार शिला (खम्बा) घरको नाभिहो धनको धारा (स्रोत) हो, गाई भैंसी हात्ती घोडा सुन चाँदी हिरा, जुहार आदि धनको विस्तार केन्द्र हो यसैका आधारमा स्थिर मजबूत घर बनाउँछु जुन घर शान्त र मणीय देशमा हामीहरूलाई सुख सौभाग्य प्राप्त गराउँदै निरन्तर स्थिर रहिरहोस् । ए घर तिम्रो घोडा गाईहरूले पूर्ण भै हाम्रो महान् सुख र सौभाग्यका लागि साँचो मीठो बोली बोल्दै खडा होऊ । ए घर तिम्रा आश्रयमा हाम्रा बालबच्चाहरू हर्षको उद्गार व्यक्त गर्दै खेलवाड गर्नु गाइहरू हम्मा शब्द गर्नु । हाम्रा वटुकहरू वेद ध्वनि गर्नु गाँठालाहरूले हेरबाह गरिएका बाच्छाहरू दूध खान मात्रलाई बोलाउनु । दहीका ठेकीहरूका साथ दूधका गौवाहरू पूर्ण शब्द गर्नु । ए घर तिम्रो सुरक्षाको स्वामी ह्वै, स्वरूपले ठूलो गुणले भलो छौ र गहना कपडाले पूर्ण छौ अनि हाम्रो अभिलषित निवास रूपमा छौ । तसर्थ तिम्रो सौभाग्यशाली भै हामीलाई शक्ति र धन देऊ । जसरी रुख लहराहरू वसन्तमा सरस एवं पूर्ण हुन्छन् त्यसै गरी तिम्रो घोडा गाईबाट पूर्ण भै रहू । म पनि यस घरमा रही पूर्णताको अनुभव गर्न पाऊँ । वैदिक शिलान्यास मन्त्रहरूको यस प्रकारको आशासपूर्ण अर्थ छ । अचट होम गर्ने मन्त्रको अर्थ अनुसार थाहा हुन्छ कि कति हलचल नगरी स्थिर भै रहने भूमिस्थित नाग जो कि वास्तुदेवताको रूपमा प्रसिद्ध छन् उनलाई संतुष्ट राख्ने प्रयत्न गरिएको छ । तसर्थ नागाकार वास्तुको पूजा जा स्मृत्यन्तर प्रसिद्ध छ त्यसको पनि अनुष्ठान गर्नु सम्मतै मानिन्छ ।

यसो गृह निर्माण काम आरम्भ गरी आधा घर तयार भै सकेपछि त्यस घरमा पुनः केही शास्त्रीय कर्महरू गरी गृह निर्माण पूर्ण भएपछि नवगृह प्रवेश गरिन्छ त्यसवेला पनि शास्त्रीय विधान गर्ने व्यवस्था शास्त्रकारहरूले लेखेका छन् । जुन विधानका मन्त्रहरूमा घरमा

सुख शान्तिको र ऐश्वर्यको आशा गरिएको छ यो भयो वैदिक तथा गृहसूत्र अनुसारको शिलान्यास एवं वास्तुको वर्णन ।

हाम्रो राष्ट्र श्रौतस्मार्त मर्यादाका साथै आगम-मर्यादासमेत परम्परादेखि नै प्रभावशाली आचरण भएको राष्ट्र हो । तसर्थ वास्तुविधानमा पूर्वोक्त मर्यादाका साथै आगम मर्यादासमेत पनि सूक्ष्म विचार राख्नु । आगममा आराध्यदेवताको पीठ पञ्च प्रेनमाथि प्रतिष्ठित गराइन्छ । पञ्च प्रेतहरूको नाम तल दिइएको छ—

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।
एते पञ्चमहाप्रेताः पादमूले व्यवस्थिताः ॥

ब्रह्मा विष्णु रुद्र ईश्वर सदाशिव यी ५ महाप्रेत हुन् । जगदम्बाका आसन पीठका पाउमा यितीहरू रहेका छन् । जगदम्बाका सिंहासनमा ४ खुट्टा ब्रह्मा विष्णु रुद्र ईश्वर हुन् । सिंहासनको फलक सदाशिव हुन् । यसरी आराध्यदेवताका पाद पीठमा पञ्च प्रेतको सत्ता मानिएको छ । नेपालीहरूका उच्च भावनाका विद्वान् उपासक सन्त तथा गृहस्थहरू आफ्नो घरलाई आफ्नो नभनी आराध्यदेवताको मन्दिर मान्दथे, तसर्थ गृहारम्भमा गरिने शिलान्यासमा ५ शिलाहरूको न्यास गरिन्छ, जुन पाँच शिला पञ्च महाप्रेतको प्रतीक मानिन्छन् । पाँच शिलाहरूको नाम निशाना तल दिइन्छ—

नाम— नन्दा १ । भद्रा २ । जया ३ । रिक्ता ४ ।
पूर्णा ५ ।

निशाना— यी पाँच शिलाहरूमा निम्नाङ्कित चिह्नहरू लेख्नुपर्छ ।

नन्दामा कमल । भद्रामा सिंहासन । जयामा तोरण ।
रिक्तामा कछुवा । पूर्णामा चतुर्भुज विष्णु ।

उक्त चिह्नाङ्कित ५ शिलाहरूमा ब्रह्मा विष्णु रुद्र ईश्वर सदाशिव यी ५ देवताहरूको क्रमशः पूजन पनि हुन्छ । साथै आफ्नो घर पद्म महापद्म आदि नौ निधि मध्ये प्रमुख ५ निधिहरूको आधार होम् तथा यसमा कुनै मूल्यवान् वस्तुको अभाव नरहोस् भन्ने उद्देश्यले ५ कलशमा ५ निधिको पूजन हुन्छ । र ती कलशहरू पनि शिलान्यासमा साथै गाडिन्छन् । अर्थात् आधार शिलामाथि क्रमशः कलश, कलशमाथि नन्दादि शिला, त्यसमाथि गाहारो लगाइन्छ ।

शिलान्यासमा दिशाको क्रम शिलाको नाम कलशको नाम चिह्न देवताहरूको नाम यस प्रकारको छ—

दिशा— आग्नेय, नैऋत्य, वायव्य, ईशान, मध्य ।

चिह्न— कमल, सिंहासन, तोरण, कूर्म, चतुर्भुजविष्णु ।

कलश— पद्म, महापद्म, शङ्ख, मकर, सागर ।

देवता— ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, ईश्वर, सदाशिव ।

शिलानाम— नन्दा, भद्रा; जया, रिक्ता, पूर्णा ।

यसरि शिलान्यास संपन्न गरी मण्डप मन्दिर प्रासाद घर जो बनाउनु छ सो बनाई मण्डप मन्दिर प्रासादहरूमा गजुर ध्वज महाध्वज पताकाहरू जडान गरिन्छन् । महाध्वज र गजुर राख्ने र द्वारका तोरणहरू राख्ने विधान आगमानुसार केही केही फरक पर्दछ । गजुर राख्ने विधान चाहिँ वैष्णव मन्दिरमा चक्राकार गजुर राख्नु भन्ने र अरू मन्दिरमा फलशाकार राख्नु भन्ने विधान छ । साधारण गृहस्थका घरहरूमा ध्वज महाध्वज गजुर राख्ने परम्परा छैन । शास्त्रमा मनुष्यका घरमा पनि गजुर राख्ने विधान छ । देवालयमा प्रायः

विजोर गजुर राखिन्छ । मान्छेका घरमा जोर गजुर राख्नु भन्ने विधान छ । राजप्रासादमा हाम्रा नेपालमा विजोर गजुर राखिएको छ त्यसको कारण राजाका नाम पछि देव जोडिएको १ । नरनारायण मानिएको १ । अष्टलोकपालका मात्राबाट राजाको निर्माण हुन्छ भन्ने शास्त्रीय वचन हुनाले राजालाई देवता समान मानेको १ । इत्यादि हुन सक्छ । हाम्रा वास्तुविद्यामा अस्थायी मण्डपमा चाहिँने खम्बा डाँडा बलाहरूको समेत १ पनि फरक नपारी गणना गरेका छन् भने स्थायी देवमन्दिर राजप्रासादहरूका लागि के कस्तो बनाउनु पर्छ त्यसको निर्णय भएपछि त्यसको लागि कुन सामान कति चाहिँन्छ यस कुराको व्यवस्थामा शङ्का गर्नुपर्ने कुनै ठाउँ छैन तर शास्त्रको गम्भीर अध्ययन एवं मनन हुनुपर्दछ । वास्तुविद्याको प्रकाण्ड विद्वानहरूको नामावली यस प्रकारको छ— विश्वकर्मा, मय, पराशर, विरोचन, इत्यादि । (यसपछिको अंकलाई नेपालीका अस्थायी मण्डपको साङ्गोपाङ्ग निरूपण गरेको लेख प्रस्तुत हुन आउने छ ।)